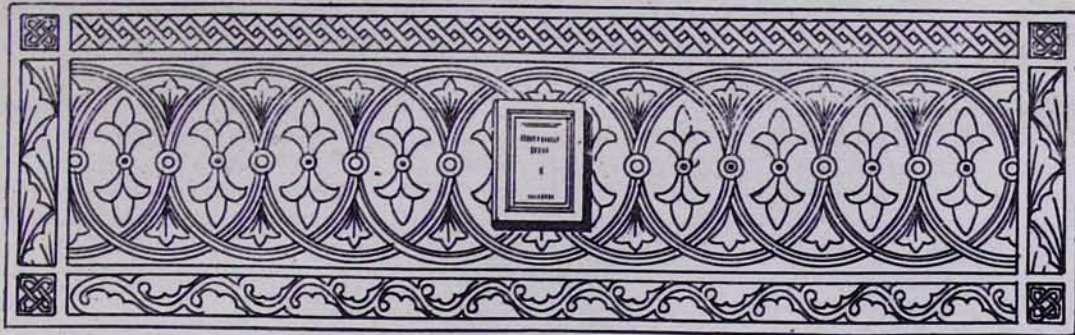

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

18. ՀՈՌՄ ԿՊՈՍՏԵ ՀՈՆՔԵՐԸ

Հակառակ թուղթի փցուն մուրհակներուն, զորս ժամանակ առ ժամանակ հաջողեցավ կորզել հայ հոգեւորականներէն, պտուղ շարժին Հոռմի փորձերը բերդը գրավելու համար ներսն: Ամբողջ դար մը ճգնէր, վատներ էր ան, ու դառնութեամբ կտեսներ հիմա, որ անոնք ուժ չունեցան Հայ Եկեղեցին ծունկի բերելու: Ան կտեսներ, որ սիրալիր միջոցներով պիտի չգրավի բերդը: Մինչև այդ պահուն իր գործակալները հրահանգ ունէին քաղցրութեամբ մոտենալ իրենց զոհներուն ու որսալ զանոնք խալժեր ցույց տալով: Ինչպէս կգրէ հայ բանասեր մը, «17-րդ դարու վերջերին Պոլսում գտնվող միսիոնարները պատկանում էին ճիզվիտների, կապուսիների և դոմինիկյան կարգերին: Մինչև 17-րդ դարու վերջը միսիոնարները իրենց գործունեության ընթացքին բարյացակամ հարաբերությունների մեջ էին Հայոց Եկեղեցու և նրա ղեկավարների հետ և սիրալիր վերաբերում ունեին դեպի հայ ժողովուրդը: 1654 թվականին ճիզվիտ Florian լույս ընծայեց «Etat présent de l'Arménie tant pour le temporel que pour le spirituel» գիրքը, որի մեջ, հիմնվելով Թուրքիայից ու Պարսկաստանից ճիզվիտ միսիոնարներից ստացված տեղեկագրեր վրա, տալիս էր Հա-

յաստանի նկարագրությունն ու միսիոնարների հայերի մեջ կատարած քարոզչական գործի պատկերը: Իր գրքի վերջում, նա խորհուրդներ է տալիս հայերի մեջ գործելու պատրաստվող ապագա միսիոնարներին: Այդ խորհուրդներից ամենակարևորներն են.— Անհրաժեշտ է խիստ ուշադիր ու բարեկամ լինել հայոց կաթողիկոսի, վարդապետների ու քահանաների հետ, որովհետև տեսնելով բարեկամությունը իրենց հոգեւոր առաջնորդների հետ, հայերն առանց կասկածի ու վստահութեամբ կլսեն միսիոնարների քարոզները: Որովհետև հայերը շատ են կապված իրենց սովորություններին ու ծեսերին, կաթողիկոսի կրոնի հաջողության համար, պետք է բավականանալ միայն նրանով, որ հայերն ընդունեն Հռոմեական Եկեղեցվու դավանանքը, իսկ հայ եկեղեցական ծեսերն ու եկեղեցական ավանդությունները պետք է թողնույն անվթար: Եվ, վերջապես, հայերից շատերը չգիտեն նույնիսկ, թե ի՞նչ բան է հերձվածը. միսիոնարի ճարպիկությունը նրա մեջ է, որ նրանց կաթողիկոս դարձնի առանց որ նրանք նկատեն իրենց հերձվածող կամ հերետիկոս լինելը»⁴⁵¹:

Արդարև, առաջին միսիոնարները, որոնք հայ ժողովուրդին հետ շփում առին, հրահանգ ունեին մեղմ ու անուշ վարվելու իրենց զոհներուն հետ: Սիրալիր միջոցները բավական չեղան սակայն զանգվածները հրապուրելու հա-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № № Թ-ից, ԺԲ-ից և 1963 թվականի № № Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից, Դ-ից, Ե-ից, Զ-ից, Է-Ը-ից, Թ-Ժ-ից և ԺԱ-ից:

⁴⁵¹ Հովհաննես Զավյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1933 փետրվար, էջ 113—114:

մար: Պոլիսը անձնատուր չեղավ: Նոր ռազմավարություն պետք էր, որովհետև կապուսին միսիոնարներուն մեղմ քաղաքականությունը երբեք պտուղ պիտի չտար: Նոր ռազմավարությունը վստահվեցավ այս անգամ ճիշդվողներուն: Անոնք հարձակումով պետք է երթային գրավել բերդը:

«Ահա թե ինչպես է բացատրում հայ-միսիոնարական հակամարտությունները Renaudet արքան, գիտնական արևելագետը, որ մեծ համբավ ուներ Լուդովիկոս ԺԴ-ի արքունիքում և որի հուշագրերը նախարարները բերում էին իբրև հիմնավորում իրենց առաջարկություններին: Ավետիք պատիարքի գործի առթիվ 1710 թ. հոկտեմբերի 8-ին Լուդովիկոս ԺԴ-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում կգրե, թե կապուսինները հայերից շատերին գաղտնի կերպով դարձրել էին կաթոլիկության՝ հրաժարեցնելով նրանց Ազգային Եկեղեցուց. բայց որպեսզի գաղտնիքը երևան չգա, կապուսինները ստիպված արտոնել էին, որ նորադարձ հայերը երեք կիրակիներից մեկը այցելեն Հայոց Եկեղեցին և կատարեն բոլոր ծեսերը, ի բաց առեալ խոստովանությունը. բացի այդ՝ կաթոլիկացած հայերին արտոնվում էր հայ հոգևորականներին վճարել բոլոր եկեղեցական տուրքերը: Կապուսինները պնդում էին, թե իրենց այս ընթացքով իրենք գործում են Հավատքի քարոզության ժողովի հրահանգներով:

Ճիշդվողներն, ընդհակառակը, 17-րդ դարի վերջից սկսած, արգելում են կաթոլիկության հարած հայերին այցելել ազգային եկեղեցիներն ու կատարել Հայ Եկեղեցվո պարտավորությունները: Իբրև ավելի ազդեցիկ ու գորավոր՝ նրանք հակադրեցին կապուսիններին ենթարկվել իրենց հրահանգներին, և 17-րդ դարի վերջին ու 18-րդ դարի սկզբի տարիները անցան հայերի և կաթոլիկների սուր հակամարտության մեջ: Մոռացության տրվեցին հենց իրենց՝ ճիշդվողների կողմից, երկար տարիների փորձի հիման վրա մշակված մեղմ ու բարեկամական ազդեցության ձևերը: Հայերի դեմ հայտարարվեց բիրտ ու դաժան պատերազմ՝ անորակիսի նեղություններով ու անհաշիվ զոհերով»⁴⁶²:

Առաջին հերթին պետք է կաթոլիկ դարձած հայերուն արգելվեր հայ եկեղեցիներ հաճախելը, անոնց շփում ունենալը հերձվածողներու հետ:

Կղեմես ԺԱ պապը Ժխտական պատասխան տված էր Պարսկաստանի հայ կաթոլիկներու այն հարոման, «թէ արժա՞ն իցէ քարոզյաց հաւոց [կաթոլիկադ] յաճախել յեկեղեցիս հերձուածողաց և հերետիկոսաց, սոյնպէս և

արժա՞ն իցէ կաթոլիկեայց ի ձեռաց սոցա ընդունել զխորհուրդս, լինել առնթերակաց այլոց պաշտամանց և հանդիսից նոցա»⁴⁶³:

Ժխտական պատասխանը, զոր պապը կուտար, նվիրական էր բոլոր այն վայրերուն համար, ուր կգործեին միսիոնարները:

Հայ կաթոլիկ հոգևորականներն ումանց թելադրությունը Հոռմի մոտ ուժ չէր կրնար ունենալ զայն իր վճռեն ետ կեցնելու համար: Այդ հոգևորականներն մեկը Մխիթարն էր, Այդ հոգևորականներն մեկը իրազեկ անձից, ուղեորմն «Հոռմում, իբրև իրազեկ անձից, ուղեորմն նրա եղբակացությունը այն մասին, թե ցին նրա եղբակացությունը կարո՞ղ են այցելել արդյոք հայ կաթոլիկները կարո՞ղ են այցելել հայ ազգային եկեղեցիները, և այդ եկեղեցիներում կարո՞ղ են հոգևոր արարողություններ կատարել: Նման եղբակացություն պաներ հանջվեց և Պրոպագանդայի դպրոցի նախկին աշակերտ Խաչատուր վարդապետ Առաքելյանից, որ Թուրքիայում առաքելական միսիոնից, որ պաշտոն էր կատարել: Նրանք երկուսն էլ համանման կարծիք հայտնեցին՝ գտնելով անհրաժեշտ արտոնել, որ կաթոլիկ հայերը հաճախեն Հայ Ազգային Եկեղեցին և այնտեղ հոգան իրենց հոգևոր պետքերը: Նրանց այս եղբակացությունը Հոռմը մերժեց և արգելեց, որ հայ կաթոլիկներն իրավունք ունենան հաճախելու հայ ազգային եկեղեցիները: Խաչատուր վարդապետի եղբակացությունները յատկենրեն լեզվով հրատարակված են «Schiarimenti documenti»-ի մեջ (Ծ. 84), իսկ Մխիթարի եղբակացությունը համարվում է կորած: Զմյուռնիայում 1879 թ. տպված բնագիրը («Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք առերին ընդդէմ նոցին, որք սանն թէ ոչ երբեք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն հայոց») համարվում է մի՞հեղի, թե եղբակացության բովանդակությունը անվիճելիորեն նույնն է ինչ որ է Խաչատուր վարդապետինը»⁴⁶⁴:

«Մենք տեսանք, — դիտել կուտա Օրմանյան, — Գալանոսի հայ վարդապետի տարադ իսկ հագնիլը և հիսուսյան արեղաներուն հայոց եկեղեցիներուն մեջ քարոզելը. բայց այն ժամանակները անցած էին, և այս միջոցին սկսած էին տարբեր մտածել և գործել. ուստի ամենախիստ պատիժներով արգելեցին Հայոց Եկեղեցին մտնելը: Ասկե ծագելիք անտեղությունները դիտել տվողին, Պարբունի՞ Հիսուսյանց վանահայրը կպատասխաներ, թէ չէր վրնար ընդունիլ, որ կաթոլիկներն ամենափոքր հաղորդակցություն մը ունենալին իրենց հերձվածող եղբարց հետ, և թե ամենեն

⁴⁶³ Պալմյան, հիշված աշխատությունը, էջ 171:

⁴⁶⁴ Հովհաննես Զավրյան, «Մխիթարյան միաբանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվականներ, էջ 107:

⁴⁶² Հովհաննես Զավրյան, «Հայրենիք ամսագիր», 1933 թվական, էջ 114—115:

դառն շարժարանքները աշվին պետք էր առնելին»⁴⁵⁵։

Հայ ղեկավարները չէին կրնար անտարբեր մնալ արշավանքի այս նոր մեթոդներուն առջև։ Պաշտանպուծյան համար ալ նոր մեթոդներ անհրաժեշտ էին։ Անհրաժեշտ էր փոխադարձ պայքարի անցնիլ միսիոնարներուն դեմ։

Եվ ահա պատրիարքներ ունեցավ Պոլիսը, որոնք չվարանեցան նույնիսկ ծայրահեղությանց գնով պաշտպանել իրենց վստահված ավանդու։ Օրմանյան շատ ալ բնական կգտնե հայ հոգևորականության ցույց տված այդ նախանձախնդրությունը, համաձայն չըլլալով հանդերձ կիրարկված ծայրահեղության։ «Հոռմեականք ծանր խոսքերով կպախարակեն և կնախատեն ժամանակիս մեջ ազգային իշխանություն և պատրիարքություն վարողներին, իբր բռնավոր հայածիշներ և անգութ դահիճներ, իբր թե անոնց պարտքը չըլլար իրենց հոտին մեջ մտնող օտարներուն գրգռությունը արգելել, իրենց Եկեղեցին անարգողներուն դեմ դնել, և հայ եկեղեցիներն հեռացնելով լատին եկեղեցիներ տանելու անխոհեմ և վտանգավոր ձեռնարկին առջև առնել։ Այո՛, մենք պիտի հիշենք կաթոլիկության առջև առնելու համար գործածված ուժգին և բուռն միջոցներն ալ, բայց պետք է ճանչնալ, որ անոնց առաջին պատասխանատվությունը լատիններուն վրա կծանրանա, իրենց անխոհեմ և մոլեռանդ պահանջումներով, և իրենց հետևողներուն խիղճները շարժելով, մինչ այսպիսի բաներ չէին տեղի ունեցած, ցորչափ գործը ներքին զգացմանց շրջանակի մեջ կմտնար, և իրենք ալ կզգուշանային նորանոր պահանջներն։ Հայոց Եկեղեցին քրիստոնյա էր այդչափ դարերի ի վեր, Ուղղափառ Եկեղեցի էր ի սկզբանե անտի, միշտ կմնար ինչ որ էր, միայն Արևմուտքի դիպաբարդած նորություններն կխորշեր, և լատիններուն պետք չէր՝ որ Արևելքի առաքելական և հնավանդ քրիստոնյաները ստիպեին, իրենց դպրոցական և նորանոր վարդապետությանց համակերպիլ»⁴⁵⁶։

Հայ ժողովուրդի ընդդիմությունը բնկնելու համար ուրիշ միջոցներ ալ ունեին ճիզվիտները։ Առաջին հերթին ղեսպաններու պաշտպանությունը։ Անոնք իրենց զորավիգ պիտի ըլլային՝ իրենց նոր հարձակողականին մեջ, մանավանդ երբ թուրք իշխանությունները փորձեին արգելք հարուղանել իրենց դեմ։ Առանց ղեսպաններու աջակցության, ճիզվիտները պիտի չհաջողեին ընկճել հայ ժողովուրդի գրգռությունը, որ սկսեք էր աճիլ և մտա-

հոգիլ դառնալ, քանի իրենք սկսել էին կիրարկել իրենց նոր մեթոդները։

«Պոլսահայերի ներքին վեճերն ու երկպառակությունները, կաթոլիկ հայերի իրար հաջորդող հալածանքներն ու հաջողությունները նկարագրված են Միքայել Երեց Խարբերդցու էջմիածնի կաթողիկոսին ուղղած 1706 թ. դեկտ. 20 «արդուխալ»-ում»⁴⁵⁷։ Դեպքերը համարյա նույն ձևով է նկարագրել և հուանդացի De la Motraye «Voyage en Europe, Asie et Afrique», La Hay, 1727, vol. I գրքում։ Նա պատմում է, որ Մելքիսեդեկ Սուպհի պատրիարքի օրով հայոց եկեղեցիներում քարոզելու իրավունք ստացած ճիզվիտների հաջողությունները խիստ գրգռել են հայ ազգաբնակչությունները իրենց պատրիարքի և լատինասեր հայերի դեմ։ Հայերը մեղադրում էին Մելքիսեդեկ Սուպհիին և նրա կուսակիցներին ոչ միայն կաթոլիկության պատկանելու մեջ, այլև այն բանում, որ գործակցում էին միսիոնարներին հայերին կաթոլիկ դարձնելու նպատակով և այդ բանի համար խոշոր գումարներ են ստացել միսիոնարներից։

Վախենալով, որ այս զանգատները կհասնեն թուրք կառավարության ականջը, որն, իհարկե, կբռնե իր հպատակների կողմը, այլև կամենալով իրենց կողմը գրավել Բարձր դռան համակրանքը՝ ճիզվիտները մի տեղեկագրով դիմեցին բոլոր եվրոպական ղեսպաններին՝ ջանալով համոզել, որ հայերն իրենց դավանությամբ հերետիկոսներ ու հերձվածողներ են, հետևաբար անհրաժեշտ է արտոնություն ստանալ Բարձր դռնից, որ ճիզվիտները արմատախիլ անեն Հայ Եկեղեցու մոլորությունները»⁴⁵⁸։

Եվրոպական այդ ղեսպանները հուսախաբ չըրին Հոռմը։ Ֆրանսան էր գլխավորաբար, որ անոր տրամադրեց իր հովանավորությունը հանձնել իր Պոլսո ղեսպանին։ Հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս իր կոնական կղարներ ասպետական Ֆրանսան՝ հայոց դավանական վեճերը մղելով այնպիսի փուլի մը, որ զանոնք պիտի վերածեք եղբայրատյաց մոլուցքի մը, ինչպես պիտի տեսնենք նոր դարը թեակոխած ժամանակ։

Պահը ճիշտ ընտրած էր Հոռմ իր այս վերջին հարձակողականին անցնելու համար։ Հայ ժողովուրդը այդ պահուն ընկճված էր հոգվով։ Պայքարները, զորս իր հոգևոր պետերը իրարու դեմ մղեք էին ամբողջ դար մը, չէին կրնար անդրադարձած չըլլալ անոր հոգեկան տրամադրություններուն վրա ևս։ Մյուս կողմից, այդ պայքարները թափանցեք էին նաև զանգվածներուն մեջ, հակամարտ

⁴⁵⁷ «Կոունկ հայոց աշխարհին», 1863, էջ 662։

⁴⁵⁸ Հովհաննես Զավրյան, հիշված աշխատությունը, էջ 116։

⁴⁵⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2593։

⁴⁵⁶ Անդ, էջ 2693—2694։

հոսանքներ ստեղծեց ինչ ժողովուրդին մեջ և կռիվի հանք զանոնք իրարու դեմ:

Մեր բանասերներն մեկը, որ մոտեն զննած է դավանական վեճերու տարբեր փուլերը հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ, կկարծե, թե «կաթոլիկության համեմատաբար աչքի ընկնող հաջողությունները Պոլսի հայերի մեջ ավելի հեշտություն մը կարելի է բացատրել այն ներքին երկպառակություններով, որոնք ի վաղուց անտի բաժանում էին արդարահայությանը բնիկների ու տեղացիների, հարուստների ու աղքատների, թաղերի ու ծովսերի և այլն: Եթե դրան ավելացնենք և այն լեանտական հոգեբանությունը, որ ավելի ու ավելի էր ամրանում պոլսահայերի մեջ, անվստահությունը, նախանձն ու հարգանքի բացակայությունը միմյանց հանդեպ լիովին հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ հայերը այնպես հեշտության ենթարկվեցին արտաքին ազդեցության: Կաթոլիկ միսիոնարները, որ չէին համարձակվում քարոզել մահմեդականների մեջ և ոչ մեկ հաջողություն չունեցան հույների շրջանում, իրենց բովանդակ ուղադրությունն ու շանքը ուղղեցին դեպի հայերը»⁴⁰⁰:

Հռոմի համար պատեհ վայրկյան էր բերդը ներսեն գրավել փորձելու համար: Պատենք մը պետք էր իրեն՝ գրոհ տալու համար բերդին վրա, և այդ պատենքը չէր կրնար ունենալ Հռոմ, եթե Պոլսո հայ գաղութի ծոցին մեջ սեփական կորիզ մը չստեղծեք: Ան ստիպված էր հայ գաղութին իսպառ անջատել մասնիկ մը, ու զայն կռվան դարձնել իր հետագա գրոհներուն:

Այդ կորիզը, ավա՞ղ, կրցավ ստեղծել:

19. ՃԵՂՔԸ ԿՐԱՑՎԻ

Հռոմի գործակալները այլևս ուրիշ միջոց չունեին, բայց եթե սեփական կռվան ստեղծել իրենց: Առանց նման կռվանի, հնարավոր չէր արշավանքը շարունակել և ընդարձակվիլ: Ցանց տարածելու համար հայ ժողովուրդին մեջ՝ պետք էր որ նախ հենաշան մը մարմին առնեք: Անոնք հաջողեցան ի վերջո այդ հենարանն ունենալ: Դարուն վերջերուն, անոնք կրցեք էին արդեն կաթոլիկ հայերու բավարար թիվ մը ապահովել և անոնց անունով պայքարի անցնիլ:

Ըստ հայոց Պատրիարքարանին տրված ֆերմաններու, պատրիարքին հանձնված էր «հայ ազգաբնակչության հաշվառումը և հարկերի ու տուրքերի գանձումը ազգային ու եկեղեցական հիմնարկությունների օգտին, ինչպես նաև ընդհանուր վերահսկողությունը պետական տուրքերի հավաքման վրա: Այս-

պիսով, ամեն մի հայ, որ խուսափում էր Հայ Ազգային Եկեղեցու հետ հաղորդակցություն ունենալուց, դուրս էր ընկնում հաշվառումից ու հարկատվությունից ի վնաս պետության և հայ համայնքի»⁴⁰¹:

Այդ պարագան բավ էր ինքնին, որ մարմին առնեք հայ կաթոլիկ ուրույն կորիզը:

Գալեմբյարյան, հորինելու առթիվ կենսագրությունը «երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու», որոնք Հռոմի հալածեցան, այս վերջիններուն մեջ կհիշե Սարգիս Եվդոկիացի Գասպարյան եպիսկոպոսը, որ Պոլիս եկած է Ժէ դարու վերջերը, ճիշտ այն միջոցին, երբ «տասն եպիսկոպոսներ և աշխարհականներ Պատրիարքական Աթոռին վրա ելեջ կկատարեին. գտավ Պոլսո մեջ կաթոլիկներից զորավոր խումբ մը, պարազուս եղավ անոնց, զոնց զատեց վանոնք, զատ հասարակություն մը կազմեց և Կաթոլիկ Եկեղեցվո հատուկ ամենահին անվանակոչությամբ՝ անվանեց «կաթոլիկ հայեր», իսկ մյուսները «հերձվածող հայեր»: Կաթոլիկ շեղող հայերն ալ անվանեցին զանոնք «ֆոենկ»: Այս «կաթոլիկ» անվանակոչությունն այնպես ազդեցիկ դարձավ, որ դարեր ետքն ալ տակավին մնաց անոնց վրա, մինչդեռ գրեթե անհետացան այն անվանակոչությունները, զորոնք հայերն անոնց տված էին, ինչպես՝ երկաթակ, քաղկեդոնիկ, ախթարմա, հերձվածող, հերետիկոս, հեստյալ, լոթերական, շնչահավատ, թերս մեղհեք, պապազավան, հոմեական, և այլն»⁴⁰²:

Գալեմբյարյան, Ժէ դարու վերջերը Պոլսո մեջ հայ կաթոլիկներու ստվարացման փաստ կկատար այն վկայագիրը, զոր 1678 ապրիլ 15-ին Ղաթթի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցվո 11 քահանաները կողոզեն կվովի Նիկոլ Թորոսովիչ արքեպիսկոպոսին հանձնարարելու համար զրիմցի Առաքել անուն հայ մը, որ քրիստոնյա գերիներ կազատեք թաթարներու ձեռքեն⁴⁰³: Այդ 11 քահանաները կզրեն արդարև Նիկոլին. «Նիկոլայոսի արհեստակցությամբ՝ Կհազոյն»՝ և երիցս երանեալ տիեզերահամբաւ՝ արհի-և արհիսպատի սրբազան՝ ուղղաշաւիղ ուղղազնաց և ուղղափառ անձանձիր ուսուցանող, անդիմանիչ ըստահակաց, և ուսուցիչ ուղղափառաց Տեսոնդ մերոյ տիրապետի ամենայն լեհաց: Մատուցցի երկրպագութիւն բարձր բազկի և երկնաշու գարշա-

⁴⁰⁰ Հովհաննես Զաւրյան, «Միսիոնարյան միարանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվական, էջ 103:

⁴⁰¹ Հ. Գրիգորիս Գալեմբյարյան, «Եկեղեցականությունը երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու», Վիեննա, 1915, էջ 79—80:

⁴⁰² Անդ, էջ 78:

⁴⁰⁰ Հովհաննես Զաւրյան, հիշված աշխատությունը, էջ 117:

պարի սրբութեանդ: Հայր սուրբ՝ ծանուցուր մեծի անձնութեանդ, մեք Կոստանդիանուպոլսի՝ Ղալաթաու լեալ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ միաբան քահանայքս, որ եմք հնազանդ Սրբոյ Կաթողիկէ Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոռմայ: Նախ աւաք երէց Տէր Անտօնս. Տէր Աստուածատուրս. Տէր Յակոբս. Տէր Յարութիւնս. Տէր Մկրտիչս. Տէր Գասպարս. Տէր Զաքարիաս. Տէր Արրահամս հաւատեալս և ճշմարտիւ վկայեցուր զաղէտ խղճոյս այսորիկ, որ այս զրմցի Առաքել քրիստոնեայս՝ էր ի դուռն Թաթար խանին կացեալ և էր վաճառական նորին, և որչափ քրիստոնեայ գերի տեսանէր զգինն կուտայր և ազատ կու առնէր...»⁴⁶³

Հոգեկան ի՞նչ երանութեամբ է, որ հայ կաթողիկ պատմիչը կարճանագրեց Հայ Եկեղեցւոյ այդ դժբախտ պահը, որ հայ ժողովուրդին հատված մը ընծա բերաւ Հոռմին. «Այսչափ ուրեմն Ժէ դարուն մեջ կաթողիկոսաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց և վարդապետաց բազմութիւն (որոնցմէ ոմանց անունը հիշեցնէր) մուրուքութեամբ մուրերից թողուվ ի համբուր սիրո՝ և հնազանդութեան Հոռմա Քահանայապետաց դիմեցին հոգևով կաթողիկէ միութեան և միաբանութեան Հոռմա Եկեղեցւոյ հետ: Ի՞նչ զեղեցիկ և ցանկալի տեսարան. երկնավոր շնորհքն էր որ կազդեր, այն շնորհք, որ միտքերը կլուսավորեց և սիրտերը կշարժեց. բայց և այնպէս Հոռմայ Քահանայապետաց գործակցութեան ալ մեծ էր և ազդու: Քահանայապետական առաքելութեանն են ու պատգամավորութեանն են էին, որ այնչափ խնամք և օգնութիւն ընծայեցին արեւելեան ազգաց և առանձինն հայոց ազգին, որուն մեջ ի սկզբանէ խորունկ արմատ ձգած էր կաթողիկէ հավատքը: Այս ամենայն ստուգ է. այսուամենայնիւ այնչափ այնչափ հավատող դավանութեանց կրկնումը և նուրիսկ Հոռմա Քահանայապետաց անդադար ճիգն ու խրախուսը, որ իրենց նախնաց հավատով ճամբեն շնորհքն, շնորհքն արգելու, որ ոմանց տգիտութեան կամ անուղղա ցանկութեան, և ոմանց մուրուքութեան ու նախապաշարմունքները ընդդէմ հոռմեական միութեան՝ նորեն-նորեն շրջանին և շարժատանան հայոց մեջ՝ մանավանդ Կոստանդնուպոլսոյ բնակչաց մեջ, ուր կրոնական հուզմանց և նախապաշարմանց բորբոքումը երբեմն-երբեմն սաստիկ կզորանար:

Նույնը կտեսնենք նաև այն մշտնջենալոր կովո և մրցանաց մեջ, որով կարծեցալ պատրիարքութեան ցանկացողները իրար փոփոխակի կմերժեին նույն Աթոռն: Թե անգամ մը Չամչյան վարդապետին ժամանակագրական տախտակները աչքե անցնենք,

կտեսնենք, որ 100 տարվան միջոցի մեջ, այսինքն է՝ 1600-են ց-1700 (այս երևույթը քիչ տարբերությամբ նախընթաց և հաջորդ դարերու մեջ ալ կերևա), առնվազն քառասուն ու վեց պատրիարքներ նույն Աթոռը ելած ու իջած են, ինչպէս որ առանձին կոսակցութեաններն մեկը կամ մեկալը կզորանային:

Դժբախտաբար այս զեղծ անկարգութեանը արեւելք իրավունք ազգի համարված է: Թե ո՞րչափ շարիք ասկից կծագին ամենուն հայտնի է. անոնք որ առաջնորդելու և հովվելու պաշտոնը կառնուին, որովհետեւ միութեան կեդրոնն դուրս էին և բաժանալ ի հաղորդութենէ Քրիստոսի փոխանորդին, որմէ առաջնորդաց իշխանութեանը կախալ է, առանց ուղեկցույց առաջնորդի անուղիղ ճամբաներու մեջ կթափառեին, և ուրիշ բան չէին խնդրէր՝ բայց եթէ ռամկին հաճուքը, և ամենեւին չէին խղճեր կաթողիկէ ողջամիտ ժողովուրդը կրից և կուսակցութեանց զոհ ընել, հարստահարել և հալածել:

Այսպէս՝ բանը հոն հասավ, որ ա՛լ հարկ էր կաթողիկայանները հերձվածո մասնակցութենէ բաժանել: Ժէ-երորդ դարուն կեսն Պարսկաստանի և գլխավորաբար Բասրայի ուղղափառք երկյուղածութեամբ կզգուշանային հաստվածայինս հերձվածողաց հետ հաղորդակցութեան ունենալն: Որչափ ի Կոստանդնուպոլսի և ուրիշ ամեն տեղ ուղղամիտ անձինք կային՝ մարդկային նկատմունքը մեկդի ձգելով հերձվածո հաղորդակցութենէ կհեռանային և կաթողիկէ Եկեղեցւոյ գիրկը կպատսպարեին»⁴⁶⁴:

Որքան ալ հայ կաթողիկ պատմիչները բարձունքը հանեն իրենց խանդավառ ճիշդը հայ ժողովուրդին մաս մը Հոռմի փարախը մտած ըլլալուն համար, իրականութեան այն է, որ զանգվածային չէր հերետիկոսներու արշավը այդ փարախն ներս: Եվ այնուամենայնիւ կորիզ մըն էր, որ կստեղծվեր այդ կերպով հայ գաղութի ծոցին մեջ և կսպառնար տարածվիլ բոլոր առ բոլոր: Բերդը գորհնուվ խելու համար՝ թուր մը քանդած էր Հոռմ:

Տարբեր խնդիր, որ աշխարհի բոլոր պապերը իրենց բոլոր գործակալներով երբեք ալ ի վիճակի պիտի չըլլային հափշտակելու համար զայն: Անոնք հաշվի առած չէին հայ ժողովուրդը: Անոնք զայն շփոթած էին դասակարգներու, մուրաքաններու այն հետ հոտին հետ, որոնք օր մը «կաթողիկ միլլիթի»-ն պիտի կազմեին, ճեղք մը բանալով հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ: Բայց այդ ճեղքը երբեք չլայնեցավ, որովհետեւ դարերը նոր սերունդներ պիտի բերեին հայ ժողովուրդին՝ որոնք թույլ

⁴⁶³ Աղեհաճեղ վարդապետ Պալեյան, «Պատմություն կաթողիկէ վարդապետության ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 166—167:

⁴⁶⁴ Հ. Հ. Տաշյան, «Մայր ցուցակ...», էջ 1030:

պիտի չտային, որ դավանական վեճերը դպին հայ ժողովուրդի մեծ ճիգին բարձունք հասնելու:

Նոր սերունդներու այդ նոր ճիգերուն առջև անպտուղ պիտի անցնեին Հոռմի բոլոր փորձերը հայ հոգին ևս ճեղքելու: Հայկական դատը, զոր այս դարը ստեղծեց և զոր սերունդներ փոխանցեցին իրարու նվիրական ավանդի մը պես, թույլ չտվավ, որ ճեղքվի հայ հոգին:

20. ՀՈՐՄԻ ԳՐՈՇԻՆ ԴԵՄ

Հոռմ Հայ Եկեղեցվո ծոցին մեջ ճեղքվածք բանալու բազմաթիվ փորձեր կըներ Հայ Եկեղեցվո ամենն տկար մեկ պահուն: Հայ Եկեղեցին գրեթե գլուխ չունի: Հայ ժողովուրդի հոգևոր պետերը մխրձված էին տարբեր պայքարներու մեջ: Կոնիվը, զոր տասնյակ տարիներ մղեցին Հակոբ Զուղայեցին և Եղիազար Այնթապցին, ժամանակ լիցողուց անոնց, որ պետի մտածեն Հայ Եկեղեցվո ուրիշ հոգերուն մասին: Անոնք չտեսան իսկ վտանգը, զոր հայ ժողովուրդին կրեբեր Հոռմի նոր քաղաքականությունը:

Արդեն ամբողջ դարը ալեկոծություն անցնել հետո, Պոլսո Աթոռը խռովյալ կմնար դարուն վերջին տասնամյակին ալ: Տերտերներուն վարչակարգեն հետո, որ տասնամյակի մը ավելի տիրեր էր Պատրիարքարանին մեջ, չորս պատրիարքներ փակեցին դարը, փոխնիփոխ գրավելով Աթոռը: Այդ պատրիարքներն էին Եփրեմ Ղափանցին, որ Աթոռը նստավ երիցս, նախ 1684-ին 1686, հետո 1694-ին 1698, ինչպես և երկու տարի հաջորդ դարուն սկիզբը 1701—1702. Մարտիրոս Կեսարացին, որ զույգ մը տարի, 1692—1694, Աթոռը գրավեց. Մելքիսեդեկ Սուպհին, որ երկիցս պատրիարք եղավ, 1698-ին 1699 և 1700—1701. և վերջապես Մխիթար Քուրդիստանցին, որ կարճ պատրիարքություն մը վարեց 1699 հուլիսին 1700 դեկտեմբեր:

Արդ, այս չորս պատրիարքներին Մարտիրոս Կեսարացիի արկածները և անփառունակ վախճանը արդեն գիտենք. ան Հոռմի մեկ խամաճիկն եղավ, ու չբացավ զնաց սև բիծ մը միայն ձգելով Հայ Եկեղեցվո պատմության մեջ: Անոր հաջորդները քաջություն չունեցան կուրծք տալու վտանգին: Եվ անոնց թուլությունն՝ ավելի համարձակ սկսած էին դառնալ Հոռմի գործակալները Պոլսո մեջ: Անոնց քաղաքությունը նույնիսկ Հայ Եկեղեցվո բեմը կելլեր, ու կհաջողեր Հայ Եկեղեցվո պաշտոնյաներն իսկ որսալ ժողովուրդը, անդին, շվարած և անպաշտպան կմնար և ուժ չունի մինակր կասեցնել վտանգը, որ արդեն իր ծոցը թափանցիկ էր:

«Մելքիսեդեկի օրով ալ կշարունակվեին Կ. Պոլսո մեջ հայու ու ֆրենկի անվերջ վեճերը,— կըսե Օրմանյան,— և եկեղեցականներն ալ այս ու այն կողմի պաշտպաններ կհայտնվեին համարձակ, բայց տակավին խտրականություններ զորացած չէին, և նույնիսկ հոռմեական դպրանոցի մեջ ուսում առնող արեղաներ, իբրև Հայ Եկեղեցվո վարդապետներ պաշտոնավարության կմտնեին, ինչպես նախատուր Կարնեցի Առաքելյան՝ Պրոպագանդայի դպրանոցին աշակերտը, որ Սամաթիո Ս. Գևորգ եկեղեցին քարոզչություն կըներ, և Մայր Եկեղեցվո բեմն ալ կբարձրանար»⁴⁶⁵:

«Հայու և ֆրենկի վեճը» այդ շրջանի պտուղն է առավելապես: Ան կրխեր մասնավորաբար այն նոր քաղաքականություն, զոր ընդգրկած էին Հոռմի գործակալները, իրենց տարած հայերը ստիպելով ամեն կապ խզել մայր դանդաժին հետ, ոտք չդնել այլևս անոր եկեղեցիները, ու լատին եկեղեցիներ միայն հաճախել, որովհետև հայ կաթոլիկ համայնք ու Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցի դեռ չկար, և լատին եկեղեցիներու ծեսերուն հետևի՝ կասկածելի դառնալ էր պետության աչքին: Եթե միսիոնարները դեռ կզգուշանային ծայրահեղությանց դիմել՝ իրենց հարող հայերուն այս տատամսուն էր պատճառը»⁴⁶⁶:

Դարուն վերջին չորս պատրիարքներին Եփրեմ Ղափանցին էր միայն, որ անհանգիստ ըրավ. Հոռմը: Ան 1683-ին նվիրակ զրկված էր Պոլիս Եղիազար կաթողիկոսի կողմի, և ուրիշ նվիրակներու նման, որ Պոլիս հասնելի հետո հետամուտ կըլլային Պատրիարքական Աթոռը գրավել, 1684 օգոստոսին ինք ևս ձեռք անցուց զայն, հաղիվ 20 ամիս հաջողելով սակայն զայն պահել, այդ կարճ շրջանին մեջ անգամ փորձելով հակադրել Հոռմի սաղորանքներուն, թեև չդիմեց բռնի միջոցներու Պաշտոնն յղված 1686 ապրիլին, ան սիտի հաջողեր Աթոռը ձեռք անցնել 8 տարի հետո, 1694-ին և չորս տարի պատրիարք մնալ, հանդիսանալով «հայադավանության համարձակ պաշտպան մը, և լատինամիտներուն հայտնի հակառակորդ», թեև ճայդ միջոցին պատմությունը անոր չի վերագրեր խստություն գործեր, ինչպես ցույց կուտան հայ կաթոլիկ պատմիչները, «սաստիկ ռարքեր»⁴⁶⁷ կամ ճղաժան քնավորություն»⁴⁶⁸ վերագրելով անոր այդ շրջանին իսկ:

Իր երրորդ տատուկությունը ժամանակ էր միայն (1701—1702), որ Եփրեմ «ավելի

⁴⁶⁵ «Ազգապատում», Բ, էջ 2683:

⁴⁶⁶ Անդ, էջ 2695:

⁴⁶⁷ Չամչյան, Գ, էջ 727:

⁴⁶⁸ «Մխիթարյան հոբելյան», էջ 118:

ազդեցիկ կերպով աշխատեցավ կաթոլիկացյալ խմբակին կողմն, լատիններուն գրգռությամբ սերմանված պառակտումներուն առջևն առնել, անոնց ազդեցությունը կոտրելով և անոնց գլխավորները հեռացնելով»⁴⁶⁹։ Սփրեմ իր այս երրորդ պատրիարքության գալն առաջ ալ անդիշող եղած էր կաթոլիկ հոսանքին դեմ, երբ իբր առաջնորդ կղանվեր Ադրիանուպոլիս, պաշտոն, որուն կողմած էր իր երկրորդ պատրիարքությունն տապալվելէ հետո։ Առիթը Ադրիանուպոլստ այն երեք հայ քահանաներն եղան, որոնք Պոլստ մեջ խաչատուր Կարնեցի վարդապետին կողմն հրահանգվելէ հետո, իրենց տեղը վերադարձած էին ժողովուրդը ևս հռոմեականության հրապուրելու։ «Կափանցին փափագելով յուր վիճակին ներքին հուզմանց պատճառները պիղրելն խափանել, նախապես սաստեց, վերջին արգիլեց նորստացիկ ֆռանկացյալ վարդապետությունները խոսիլ, և երբ անոնք համառեցան իրենց ընթացքին մեջ, պարտավորվեցավ քահանայագործությունն արգիլել, և քաղաքն ալ հեռացնելով Կ. Պոլիս հղել Մելքիսեդեկ պատրիարքին, հանձնարարելով զանոնք զսպել կամ ուղղության բերել»⁴⁷⁰։

Աստուր սակայն հաջողեցան Մելքիսեդեկի պաշտպանությունը ձեռք ձգել և վերադառնալ իրենց տեղը, «և իբրև հաղթություն տարած իրենց առաջին միտքերը ավելի համարձակ կրկնել, ինչ որ պիտի զայրացներ Եփրեմ առաջնորդը, որ այս անգամ եպարքոսական հրամանով քաղաքն վտարել տվավ նույն երեքը, իբր օտարոտում անձեր և ժողովուրդը հուզելու և պառակտելու պատճառ եղողներ»։

Անոնք Պոլիս բերվեցան 1701 հուլիսին, և իբրև քաղաքական կասկածելիներ թիարանի բանտը արգելափակվեցան շղթայակալ։

«Այս երեքը պատմության մեջ կհիշվին՝ իբր հռոմեական սկզբունքներու առաջին զոհերը, թեպետև անունին հիշված չէ։ Բայց հայտնի կտեսնվի, թե ոչ երբեք իրենց միտքին կամ համոզման պատճառով կրած են դուրսնուն եկած արկածը, այլ պարզապես լատինական բարեկամության և արևմտյան թեկնածության համար կասկածալիոր նկատված, և բացարձակապես պետական հարվածի մը ենթարկված են։ Ամեն առթի մեջ Եփրեմ Ղափանցիին անունը գործին հարակցած ըլլալուն, հռոմեականաց կողմն իբրև կաթոլիկության առաջին հալածիչ նկատված է»⁴⁷¹։

Եփրեմի ձեռք առած ծայրահեղ այս միջոցները չէին կրնար չլիզոլվել նաև Օրմանյանը։ «Չենք վարանիր հայտարարել, թե որչափ գո-

վելի նկատենք Եփրեմի զգացումները ազգային Նկեղեցվո պաշտպանության հասար, նույնը պիտի չկրնանք ըսել յուր վարմունքին և գործելու կերպին համար, զի բուռն ընդդիմությունը նպատակին հասնելու չի նպաստեր, որչափ կրնա ընել խոհական հաստատամտությունը։ Պատմական ճշմարտությունն հեռացած չենք ըլլար ըսելով, թե Եփրեմի և նմաններուն խստությունները ավելի նպաստեցին հռոմեականներուն զորանալուն և կազմակերպվելուն, մինչ պիտի չկարենային օգտվիլ՝ պատրիարքներու հաստատամիտ, բայց և խոհական ընդդիմությունն»⁴⁷²։

Եփրեմ Ղափանցիին հետ դավանական վեճերը կմտնեն նոր փուլ մը։ Մեկ կողմն առիթ կդառնան, որ կաթոլիկության հարող հայերը հետզհետե խմբվին, համախումբ դարձնելով նաև իրենց գործունեությունը, և մյուս կողմն փորձեր ընեն Պատրիարքական Աթոռը ձեռք ձգելու, փորձեր, որ ծայրահեղ շափերու պիտի հասնեին այս անգամ, ասպարեզ բանալով եղբայրասպան կոիվներու ալ։

Կաթոլիկության համակրող հայերու դեմ «հարուցված հալածանքները անմիջապես առաջ բերին հովանավորություն և աջակցություն միսիոնարների և այս վերջինների միջոցով ֆրանսիական դեսպանության կողմից։ Նրանք հալածվողներին պահում էին իրենց եկեղեցիներում և նույնիսկ դեսպանության շենքին մեջ, օգտվելով անձնամխելության իրավունքից, կերակրում էին նրանց և նրանց ընտանիքները և հենց առաջին հարմար առիթից օգտվելով՝ ֆրանսական կամ Ֆրանսայի բարեկամ ուրիշ ազգերի նավերով դուրս էին բերում Պոլսից կամ նույնիսկ Թուրքիայի սահմաններից։ Իհարկե, նման աջակցության հետևանքը լինում էր այն, որ միսիոնարներին համակրող հայերը է՛լ ավելի բարեկամանում էին նրանց հետ՝ աստիճանաբար հաբելով կաթոլիկություն»⁴⁷³։

Ամոթալի պայքարներու շրջանն էր, որ կբացվեր այսպես, բազմաթիվ սև էջեր արձանագրելով մեր պատմության մեջ։ Հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ ամեն զնով ձեռք բանալու կիրքը, որով բռնկած էին Հոռմի գործակալները, և իր ավանդությունները պաշտպանել վճռած դանդաղ մը համառությունը երկու կողմերն ալ ծայրահեղությանց պիտի մղեր արդարև։

Բայց այդ ծայրահեղություններուն և անոնց ստեղծած շարիքներուն հակառակ, պատմությունը պիտի արձանագրեր նաև, թե

⁴⁷² Անդ, էջ 2665—2666.

⁴⁷³ Հովհաննես Զավրյան, «Միսիոնարյան միաբանության բաժանումը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թվական, էջ 104.

⁴⁶⁹ «Ազգապատում», Բ, էջ 2701.

⁴⁷⁰ Անդ, էջ 2699.

⁴⁷¹ Անդ, էջ 2700.

ժողովուրդն մը կարելի չէ խել իր ավանդութիւնները, երբ անոնք կովանը կկազմեն իր իսկ գոյութիւնը:

«Շարդենք,— կրես կեն,— իրեն հատուկ խորաթափանց շիտակութեամբ գրում է. «Ես արդեն նկատեցի, որ հայերը միշտ պահպանել են իրենց հին ժառանգութիւնը, և այս հանգամանքը կարելի է համարել ուղղակի ապշեցուցիչ, եթէ չասենք գերբնական, որովհետեւ նրանք տասնամեկ դար գտնվում են մահմեդականների տիրապետութեան տակ և ընդ սմին այնքան աղքատ և տղետ են, որքան կարող է աղքատ և տղետ լինել մի ժողովուրդ, որ հասցված է այս աստիճան ստրկութեան: Սակայն, չնայած այս պայմաններին, նրանց հավատը, ինչպես արդեն ասել եմ, մնացել է անսասան, և նրանք պահպանում են այդ հավատը, չկամենալով փոխել մի ուրիշի հետ, անխախտ տանելով մահմեդականների, իրենց անսահման տերերի, ճնշումները, ինչպես նաև հոռմեական առաքելութեւնների բոլոր փորձերը, որոնք երկու դարի ընթացքում անպտուղ ձգտում են, իրենց միսիոնարների, քահանաների և վարդապետների օգնութեամբ, գրավել նրանց զեպի իրենց դավանութիւնը: Ես խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկութիւններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հոռմի Աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացրած հետեանքներին չհասցրեց, որովհետեւ հենց որ այն հայերը, որոնք Եվրոպայում հեռացել էին իրենց կրօնից, վերադառնում են իրենց տները, իսկույն ավելի հայ են դառնում, քան տեղում ապրողները և նորից սկսում են անիծել կտոն պապին, ինչպես մեկին այն գլխավոր պատճառներից, որոնք խանգարեցին արեւելյան և արեւմտյան եկեղեցիների միութիւնը, անիծելով միաժամանակ և նրա հաջորդներին և ատելութեամբ վերաբերվելով Հոռմեական եկեղեցուն վարդապետութեանը, ինչպես իրենց եկեղեցուն միանգամայն հակասող վարդապետութիւն»⁴⁷⁴:

Տաղնապի դարը պիտի գար այսպես զգաստացներ Հայ ժողովուրդը: Ան իր հոգին ծառացուց Հոռմի արշավանքին դեմ: Ու թեև

հաջորդ դարերուն Հոռմ հաջողեցավ այնուամսասայիվ սպրդիլ հայ ժողովուրդին ծոցը ու հատված մը որսալ, սակայն չկրցավ հագրչտակել մայր զանգվածը: Զգաստացավ Հայ եկեղեցին ալ: Եվ այդ դարեն հետո գրեթե այլևս չենք գտներ հոգևոր պետեր, որոնք Հոռմի գիրկը վազեն, ինչպես վազեր էին ցնորքներով լեցուցած ժամանակ իրենց հոգին: Կաթողիկոսական Աթոռին վրա այլևս ճանկ չի հաջողիր նետել Հոռմ, և եթէ այսուհանդերձ որս կխել Սսի Աթոռեն, ու զայն կորիզ կզարծեն խամաճիկ Աթոռի մը, Կիլիկյան տիտղոսով ջնարակելով իր ստեղծած այդ կորիզը, սակայն ավելի կամրացնեն Սսի բուն Աթոռը, իր դեմը պատնեշի վերածելով զայն: Պոլսո Աթոռը կփրկվի իր ճանկեն ու կկոթողանա իր ոտնձգութեանց դեմ, և եթէ կրլլան Կոլոտի ու Նայլանի նման մեղմ պատրիարքներ, որոնք կջանան դավանական վեճեր չգրգռել, կամ Գրիգոր Պասմաճյանի պես ողբալի բացառութիւններ, որոնք Հոռմի վերջին զոհերը կրլլան, Պատրիարքական Աթոռին վրա կուզան սակայն դեմքեր ալ, որոնք ամուր կմնան հայ ավանդութեանց հանդեպ իրենց նախանձախնդրութեան մեջ, երբեմն նույնիսկ, ավա՞ղ, ծայրահեղութեան հասցնելով այդ նախանձախնդրութիւնը: Տաղնապի դարը կամրացնեն Հայ եկեղեցին և զայն ցմիշտ կփրկեն անձնապանութեան վտանգեն:

Հայ ժողովուրդը հաջողեցավ պահպանել արդարեւ իր հոգեկան ժառանգութիւնը՝ իր պապենական ավանդութիւնները, ինչպես և իր եկեղեցին անոնց հետ: Հայ պատրիարքներու ձեռք առած մեղմ կամ բիրտ միջոցները չէին, որ կասեցուցին Հոռմի գրոհը, ինչպես այս դարուն նույնպես և անոր հաջորդներուն: Հայ ժողովուրդի ավանդապաշտ ոգին էր, որ գուրգուրաց իր սրբութիւններուն վրա, և անխոցելի դարձուց զանոնք, պահեց զանոնք սուրբ և անարատ: Ծիշտ է, Հոռմ հաջողեցավ հայ ժողովուրդի ծոցեն մասնիկ մը խելի ի գին հազար նենգութեան, եղկելի շրթունքներ որսալ իր մեղրածոր հողաթափերուն, բայց երբեք չկրցավ արմատը պղծել: Խայծերը անոր հասնելու ուժը չունեցան:

⁴⁷⁴ Առ. «Հայոց պատմութիւն», Գ, էջ 337: